

ПРОЛОГ

У неділю вранці-рано
Поле вкрилося туманом.
У тумані на могилі,
Як тополя, похилилась
Молодиця молодая.
Щось до лона пригортає
Та з туманом розмовляє:

— Ой, тумане, тумане,
Мій латаний талане!
Чому мене не сховаєш
Отут серед лану?
Чому мене не задавиш,
У землю не вдавиш?
Чому мені злої долі,
Чом віку не збавиш?
Ні, не дави, туманочку!
Сховай тільки в полі,
Щоб ніхто не знав, не бачив
Моєї недолі!..
Я не одна: єсть у мене
І батько і мати...
Єсть у мене... туманочку,
Туманочку, брате!!.
Дитя моє, мій синочку,
Нехрещений сину!
Не я тебе хреститиму
На лиху годину.
Чужі люди хреститимуть,
Я не буду знати,
Як і зовуть... Дитя моє!
Я була багата...

Не лай мене! Молитимусь,
Із самого неба
Долю виплачу сльозами
І пошлю до тебе! —

Пішла полем, ридаючи,
В тумані ховалась
Та крізь сльози тихесенько
Про вдову співала,
Як удова в Дунаєві
Синів поховала:
"Ой у полі могила;
Там удова ходила, —
Там ходила, гуляла,
Трути-зілля шукала.
Трути-зілля не найшла,
Та синів двох привела,
В китаєчку повила
І на Дунай однесла:
— Тихий, тихий Дунай!
Моїх діток забавляй.
Ти, жовтесенький пісок,
Нагодуй моїх діток!
І скупай, і сповий,
І собою укрий!"

І

Був собі дід та баба.
З давнього давна, у гаї над ставом
Удвох собі на хуторі жили,
Як діточок двоє,
Усюди обоє.
Ще змалечку удвох ягнята пасли,
А потім побрали'ся,

Худоби діждалися, —
Придбали хутір, став і млин.
Садок у гаї розвели
І пасіку чималу —
Всього надбали.
Та діточок у їх бігма,
А смерть з косою за плечима.

Хто ж їх старість привітає,
За дитину стане?
Хто заплаче, поховає,
Хто душу спом'яне?
Хто поживе добро чесно
В добрую годину
І згадає, дякуючи,
Як своя дитина?..
Тяжко дітей годувати
У безверхій хаті,
А ще гірше старітися
У білих палатах,
Старітися, умирати,
Добро покидати
Чужим людям, чужим дітям
На сміх, на розтрату!

II

І дід і баба у неділю
На призьбі вдвох собі сиділи
Гарненько, в білих сорочках.
Сіяло сонце; в небесах
Ані хмариночки; та тихо
Та любо, як у раї.
Сховалося у серці лихо, —
Як звір у темнім гаї.

В такім раї чого б, бачся,
Старим сумувати?
Чи то давнє яке лихо
Прокинулось в хаті?
Чи вчорашнє, задалене
Знов поворушилось?
Чи ще тільки заклюнулось
І рай запалило?
Не знаю, що і після чого
Старі сумують. Може, вже
Оце збираються до бога,
Та хто в далеку дорогу
Їм добре коней запряже?
— А хто нас, Насте, поховає,
Як помremo? — Сама не знаю!
Я все оце міркувала,
Та аж сумно стало:
Одинокі зостарілись...
Кому понадбали
Добра сього?.. — Стривай лишень!
Чи чуєш? Щось плаче
За ворітьми, мов дитина!
Побіжім лиш... Бачиш —
Я вгадував, що щось буде! —
І разом схопились,
Та до воріт... Прибігають —
Мовчки зупинились.
Перед самим перелазом
Дитина сповита —
Та й не туго й новенькою
Свитиною вкрита.
Бо то мати сповивала —
І літом укрила
Останньою свитиною!..
Дивились, молилис

Старі мої. А сердешне
Неначе благає:
Випручало рученята
Й до їх простягає
Манюсінькі... і замовкло,
Неначе не плаче,
Тільки пхика.
— А що. Насте?
Я й казав... От бачиш!
От і талан, от і доля,
І не одинокі!
Бери ж лишень та сповивай...
Ач, яке, нівроку!
Неси ж в хату, а я верхи
Кинусь за кумами
В Городище... —
Чудно якось
Діється між нами!
Один сина проклинає,
З хати виганяє,
Другий свічечку, сердешний,
Потом заробляє
Та, ридаючи, становить
Перед образами —
Нема дітей!.. Чудно якось
Діється між нами!

III

Аж три пари на радощах
Кумів назбирали
Та ввечері й охрестили,
І Марком назвали.
Росте Марко; старі мої
Не знають, де діти,

Де посадить, де положить
І що з ним робити.
Минає рік. Ростає Марко —
І дійна корова
У розкоші купається.
Аж ось чорноброва
Та молода, білолиця
Прийшла молодиця
На той хутір благодатний
У найми проситься.

— А що ж, каже, возьмім, Насте!
— Возьмімо, Трохиме,
Бо ми старі, нездужаєм,
Та таки й дитина.
Хоч воно вже й піросло,
Та все ж таки треба
Коло його піклуватись.
— Та воно-то треба,
Бо я й свою вже часточку
Прожив, слава богу, —
Підтоптався. Так що ж тепер,
Що візьмеш, небого?
За рік, чи як? — А що дасте.
— Е, ні! Треба знати,
Треба, дочко, лічить плату,
Зароблену плату.
Бо сказано: хто не лічить,
То той і не має.
Так отак хіба, небого:
Ні ти нас не знаєш,
Ні ми тебе; а поживеш,
Роздивишся в хаті,
Та й ми тебе побачимо —
Отоді й за плату.

Чи так, дочко? — Добре, дядьку.
— Просимо ж у хату. —

Поеднались. Молодиця
Рада та весела;
Ніби з паном повінчалась,
Закупила села!
І у хаті, і на дворі,
І коло скотини —
Увечері, і вдосвіта;
А коло дитини —
Так і пада, ніби мати,
В будень і в неділю
Головоньку йому змиє
Й сорочечку білу
Що день божий, надіває;
Грається співає,
Робить возики; а в свято —
То й з рук не спускає.
Дивуються старі мої
Та моляться богу...
А наймичка невсипуща
Щовечір, небога,
Свою долю проклинає,
Тяжко, важко плаче;
І ніхто того не чує,
Незнає й не бачить,
Опріч Марка маленького.
Так воно не знає,
Чого наймичка сльозами
Його умиває.
Не зна Марко, чого вона
Так його цілує,
Сама не з'їсть і не доп'є —
Його нагодує.

Не зна Марко. Як в колисці
Часом серед ночі
Прокинеться, ворухнеться, —
То вона вже скочить,
І укриє, й перехрестить,
Тихо заколише —
Вона чує з її хати,
Як дитина дише.
Вранці Марко до наймички
Ручки простягає
І мамою невсипущу
Ганну величає...
Не зна Марко. Росте собі,
Росте, виростає.

IV

Чимало літ перевернулось,
Води чимало утекло.
І в хутір лихо завернуло,
І сльоз чимало принесло.
Бабусю Настю поховали
І ледве, ледве одволали
Трохима діда. Прогуло
Прокляте лихо та й заснуло —
На хутір знову благодать
З-за гаю темного вернулась
До діда в хату спочивать.

Уже Марко чумакує
І восени не почує
Ні під хатою, ні в хаті, —
Кого-небудь треба сватать!
— Кого ж би тут? — старий дума
І просить поради

У наймички. А наймичка
До царівни б рада
Слать старости: — Треба Марка
Самого спитати.
— Добре, дочко, питаємо
Та й будемо сватать. —

Розпитали, порадились,
Та й за старостами
Пішов Марко. Вернулися
Люди з рушниками,
З святим хлібом обміненим.
Панну у жупані,
Таку кралю висватали,
Що хоч за гетьмана,
То не сором. Отаке-то
Диво запопали.

— Спасибі вам! — старий каже. —
Тепер, щоб ви знали,
Треба краю доводити,
Коли й де вінчати,
Та й весілля. Та ще ось що:
Хто в нас буде мати?
Не дожила моя Настя!.. —
Та й заливсь сльозами.
А наймичка у порогу
Вхопилась руками
За одвірок та й зомліла.
Тихо стало в хаті;
Тільки наймичка шептала:
— Мати... мати... мати...

Через тиждень молодиці
Коровай місили
На хуторі. Старий батько
З усієї сили
З молодицями танцює,
Та двір вимітає,
Та прохожих, проїжджачих
У двір закликає,
Та вареною частує,
На весілля просить.
Знай бігає — а самого
Ледве ноги носять.
Скрізь гармидер та реготня,
В хаті і надворі.
І жолоби викотили
З нової комори.
Скрізь порання: печуть, варять,
Вимітають, миють...
Та все чужі. Де ж наймичка?
На прощу у Київ
Пішла Ганна. Благов старий,
А Марко аж плакав,
Щоб була вона за матір.
— Ні, Марку! Ніяко
Мені матір'ю сидіти:
То багаті люди,
А я наймичка... Ще й з тебе
Сміятися будуть. —
Нехай бог вам помагає!
Піду помолюся.
Усім святим у Києві,
Та й знову вернуся
В вашу хату, як приймете.
Поки маю сили,
Трудитимусь... — Чистим серцем

Поблагословила
Свого Марка... Заплакала
Й пішла за ворота.

Розвернулося весілля,
Музикам робота —
І підковам. Вареною
Столи й лави миють.
А наймичка шкандибає,
Поспішає в Київ.
Прийшла в Київ — не спочила,
У міщанки стала,
Найнялася носить воду,
Бо грошей нестало
На молебствіє Варварі.
Носила, носила,
Кіп із вісім заробила
Й Маркові купила
Святу шапочку в печерах
У Йвана святого,
Щоб голова не боліла
В Марка молодого.
І перстеник у Варвари
Невістці достала,
І, всім святим поклонившись,
Додому верталась.
Вернулася. Катерина
І Марко зустріли
За ворітьми, ввели в хату
Й за стіл посадили;
Напували й годували,
Про Київ питали,
І в кімнаті Катерина
Одпочить послала.
— За що вони мене люблять?

За що поважають?
О боже мій милосердний,
Може, вони знають...
Може, вони догадались...
Ні, не догадались —
Вони добрі... — І наймичка
Тяжко заридала.

VI

Тричі крига замерзала,
Тричі розтавала,
Тричі наймичку у Київ
Катря провозжала,
Так, як матір. І в четвертий
Провела небогу
Аж у поле, до могили,
І молила бога,
Щоб швиденько верталася,
Бо без неї в хаті
Якось сумно — ніби мати
Покинула хату.

Після пречистої в неділю,
Та після першої, Трохим
Старий сидів в сорочці білій,
В брилі, на призьбі. Перед ним
З собакою онучок грався,
А внучка в юпку одяглась
У Катрину і ніби йшла
До діда в гості. Засміявсь
Старий і внучку привітав,
Неначе справді молодицю:
— А де ж ти діла паляницю?
Чи, може, в лісі хто одняв?

Чи попросту — забула взяти?
Чи, може, ще й не напекла?
Е, сором, сором! Лепська мати! —
Аж зирк — і наймичка ввійшла
На двір. Старий побіг стрічати
З онуками свою Ганну...
— А Марко в дорозі? —
Ганна діда питалася.
— В дорозі ще й досі.
— А я ледве додибала
До вашої хати,
Не хотілось на чужині
Одній умирати.
Коли б Марка діждатися...
Так щось тяжко стало! —
І внучатам із клуночка
Гостинці виймала —
І хрестики, й дукачики,
Й намиста разочок
Яриночці, і червоний
З фольги образочок,
А Карпові соловейка
Та коників пару,
І четвертий уже перстень
Святої Варвари
Катерині. А дідові
Із воску святого
Три свічечки; а Маркові
І собі нічого
Не принесла, не купила,
Бо грошей нестало,
А заробить не здужала.
— А ось ще осталось
Півбубличка! — Й по шматочку
Дітям розділила.

VII

Ввійшла в хату. Катерина
Їй ноги умила
Й полуднувать посадила.
Не пила й не їла
Стара Ганна. — Катерино!
Коли в нас неділя? —
— Післязавтра. — Треба буде
Акафіст найняти
Миколаєві святому
Й на часточку дати;
Бо щось Марко забарився...
Може, де в дорозі
Занедужав, сохрани бже! —
Й покапали сльози
З старих очей замучених,
Ледве, ледве встала
Із-за стола. — Катерино!
Не та вже я стала:
Зледащіла, не здужаю
І на ноги встати.
Тяжко, Катре, умирати
В чужій теплій хаті.
Занедужала небога.
Уже й причащали,
Й малосвятіє служили, —
Ні, не помагало!
Старий Трохим по надвір'ю,
Мов убитий, ходить.
Катерина ж з болящої
І очей не зводить.
Катерина коло неї
І днює й ночує.
А тимчасом сичі вночі

Недобре віщують —
На коморі. Болящая
Щодень, що година
Ледве чути питається:
— Доню Катерино!
Чи ще Марко не приїхав?
Ох, якби я знала,
Що діждуся, що побачу,
То ще б подождала.

VIII

Іде Марко з чумаками;
Ідучи співає.
Не поспіша до господи —
Воли попасає.
Везе Марко Катерині
Сукна дорогого,
"А батькові шитий пояс
Шовку червоного.
А наймичці на очіпок
Парчі золотої
І червону добру хустку
З білою габою.
А діточкам черевички,
Фіг та винограду.
А всім вкупі — червоного
Вина з Цареграду
Відер з троє у барилі,
І кав'яру з Дону, —
Всього везе, та не знає,
Що діється дома.
Іде Марко, не журиться.
Прийшов — слава богу!
І ворота одчиняє,

І молитися богу...
— Чи чуєш ти, Катерино?
Біжи зустрічати!
Уже прийшов. Біжи швидше,
Швидше веди в хату!..
Слава тобі, Христе боже!
Насилу діждала! —
І "отче наш" тихо... тихо,
Мов крізь сон, читала.

Старий воли випрягає,
Занози ховає
Мережані. А Катруся
Марка оглядає.
— А де ж Ганна, Катерино?
Я пак і байдуже.
Чи не вмерла? — Ні, не вмерла,
А дуже нездужа.
Ходім лишень в малу хату,
Поки випрягає
Воли батько; вона тебе,
Марку, дожидає. —

Ввійшов Марко в малу хату
І став у порогу...
Аж злякався. Ганна шепче:
— Слава... слава богу.
Ходи сюди, не лякайся...
Вийди, Катре, з хати:
Я щось маю розпитати,
Дещо розказати. — .
Вийшла з хати Катерина,
А Марко схилюся
До наймички у голови.
— Марку! Подивися,

Подивися ти на мене!
Бач, як я змарніла.
Я не Ганна, не наймичка,
Я... — Та й оніміла.
Марко плакав, дивувався.
Знов очі відкрила,
Пильно, пильно подивилась —
Сльози покотились.
— Прости мене. Я каралась
Весь вік в чужій хаті...
Прости мене, мій синочку!
Я... я твоя мати. —
Та й замовкла... Зомлів Марко,
Й земля задрижала.
Прокинувся... до матері —
А мати вже спала.

[13 листопада 1845 в Переяславі] — [1860]